

ESKİ TÜRKÇEDE İSTEK FİİLİ OLARAK *kol-* FİİLİ VE TÜREVLERİ ÜZERİNE*

Esin AĞCA**

Öz: Bazı gramer birimlerinin Türk dilinin ilk yazılı metinlerinden itibaren zamana ve çevreye bağlı olarak değişkenlik göstermesi doğal olmakla birlikte, aynı zaman ve çevrede çeşitlilik göstermesi, dillerin aynı gramer kategorisi için farklı stratejiler geliştirdiğini göstermektedir. Bu gramer kategorilerinden biri de istek paradigmasıdır. Diğer diller gibi Türk dilinde de istek paradigması, morfepler, morfosentaktik yapılar ve leksik birimler ile ifade edilebildiği gibi herhangi bir işaretleyicisi olmayan semantik yolla da ifade edilebilmektedir. Eski Türkçede istek paradigmasının diğer ifade şekillerinin yanı sıra fiiller ile de yerine getirildiği bilinmektedir. Bu çerçevede Eski Türkçede istek ifade eden fiillerden biri de *kol-* fiili ve türevleridir.

Bu makalede, istek paradigmasını karşılayan fiillerden biri olan *kol-* fiilinin, istek anlam alanını karşılamak üzere hangi morfeplerle birleştiği, hangi durumlarda tercih edildiği gibi hususlar ile fiilin istek paradigması içindeki yeri üzerinde durulacaktır. Aynı şekilde yazıda, fiilin ekler ile genişlediği örnekler de bu çerçevede sorgulanacak ve değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Kip ve Kiplik, İstek Paradigması, İstek Fiilleri, *kol-* Fiili.

On *Kol-* Verb And Its Derivatives As Optative In Old Turkic

Abstract: Although it is natural that as from the first written texts of the Turkic language some grammatical units vary depending on time and environment, existence of variations in the same time and environment shows that the languages have developed different strategies for the same grammar category. One of these grammatical categories is the paradigm of optative. Like other languages, in the Turkic language, the paradigm of optative can be expressed in semantic way that doesn't have any marks as well as morphemes, morphosyntactic structures, lexical units. It is known that the paradigm of optative in Old Turkic is performed by verbs as well as other forms of expression. In this context, one of the optative verbs in Old Turkic is the verb *kol-* and its derivatives.

In this article, it will be focused on the verb *kol-*, one of the verbs that fulfills paradigm of optative, which morphemes it combines with, in which cases it is preferred and its place in the paradigm of optative. Likewise, the examples in which the verb expands with suffixes will be questioned and evaluated within this framework.

Key Words: Old Turkic, Mood and Modality, Paradigm of Optative, Optative Verbs, the Verb *kol-*.

1. Giriş

Diller, ortak anlam alanına sahip olmakla birlikte ortak anlam alanlarının ifade şekilleri bakımından farklılaşmaktadır. Dünyadaki her dilde fiillerin zaman, kip, şahıs

* Bu makale, *Türk Dilinde İstek Fiilleri* (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, 2014) başlıklı yüksek lisans tezinden hareketle yazılmıştır.

** Öğr. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir/TÜRKİYE. E-posta: esinagca@gmail.com, ORCID No: 0000-0003-1678-1422

gibi ifadeleri vardır; ancak diller bu gramer kategorilerini ifade etmek için türlü stratejileri uygulamaktadır. Ortak anlam alanları kimi dillerde morfolojik, morfosentaktik ya da sentaktik işaretleyiciler yardımıyla, kimi dillerde ise herhangi bir işaretleyici kullanmadan semantik çıkarımlar ile ifade edilmektedir. Herhangi bir gramer kategorisini bir işaretleyici yardımıyla karşılayan diller, bunun için de birbirinden farklı davranabilmektedir. Bu bağlamda dünyadaki dillerde istek paradigması da çeşitli yol ve yöntemler ile ifade edilmiştir.

Bir eylemin gerçekleşmesini, bir nesneyi ya da kavramı elde etmek için bir başkasından ya da içinde bulunulan durumdan talep etmeyi ifade eden "istek" paradigması, dilbilimsel alanda çeşitli yapılar ya da anlamlar bağlamında görünmektedir. Dünyada var olan dillerin hepsinde bulunan istek ifadeleri, dilbilimsel şekilleri ve varyasyonları bakımından farklılık göstermektedir. Dünyadaki bazı diller, dilbiliminin sunduğu birçok istek ifadesine sahipken, bazı dillerde bütün istek ifadeleri sadece belirli şekilleri bulundurmaktadır.

Tarihsel Türk dilinin farklı alanlarına ait metinler, Türk dilinin istek anlam alanını farklı stratejiler ile ifade ettiğini göstermektedir. Mesela *gelmek* fiili, dilbilim merkezli isteme anlam alanına göre aşağıdaki şekillerde ifade edilebilir:

- a. Oraya geleyim.
- b. Oraya gelesim var.
- c. Oraya gelmek istiyorum.
- d. Oraya gelmem iyi olur.
- e. Oraya gelmek için yalvarıyorum vb.

Bu çerçevede Türk dilinde istek paradigmasını işaretleyen dillik göstergeleri aşağıdaki gibi gruplandırmak mümkündür:

1. Morfolojik İşaretleyiciler,
2. Morfosentaktik İşaretleyiciler,
3. Semantik Çıkarımlar,
4. Leksikolojik İşaretleyiciler.

1.1. Morfolojik İşaretleyiciler

Dünyadaki dillerin bir kısmı, istek paradigmasını morfemler vasıtasıyla ya da leksik işaretleyiciler vasıtasıyla gerçekleştirmiştir. Türk dili de istek paradigmasını, işaretleyiciler yoluyla yerine getiren dillerdendir. Türk dilinin sonan eklemeli bir dil oluşu, çeşitli işaretleyicileri fiile eklemek suretiyle şahıslara bağlı istek ifadesini karşılamaya imkân vermiştir. "İsteme anlam alanını kodlayarak anlam taşıyıcılık işlevi gören kip ekleri, morfolojik isteme işaretleyicileri"dir (Aslan Demir 2008: 18). Dolayısıyla diller, çeşitli morfolojik işaretleyiciler vasıtasıyla, isteme anlam alanını kodlamaktadırlar. Bu çerçevede "emir kipi", "istek kipi", "dilek kipi" ve "gönüllülük kipi" gibi kipler, isteme anlam alanının morfolojik çeşitlemeleridir. Türk dili, ilk metinlerinden itibaren istek ve emir kiplerini şahıslara göre çeşitlenen morfemler vasıtasıyla aşağıda gösterildiği gibi yerine getirmiştir (Erdal 2004: 235):

	teklik	çokluk
1. şahıslar	-(A)yIn	-(A)IIm
2. şahıslar	-gİl, -Ø	-(X)ng(Xz)
3. şahıslar	-zUn	-zUn(lAr)

Dünyadaki birçok dilde sözcüklerin gramerleşerek istek ve emir kipini ifade etmesiyle ortaya çıkan isteme anlam alanı, Türk dilinde ekler vasıtasıyla karşılanmıştır. Tarihsel Türk dilinde yukarıdaki eklerin hem istek ya da dilek hem de emir kiplerini karşıladığı da ayrıca dikkati çeken bir durumdur. Türk dilinin yüzyıllar ilerledikçe istek anlam alanı ile emir anlam alanını morfolojik olarak birbirinden ayırdığı görülmektedir. Yukarıdaki ekler, bir süre sonra daha çok emir anlam alanını karşılamaya başlamış, istek anlam alanı için yeni biçimbirimler yaratılmıştır. Buna göre, dünyadaki hemen hemen bütün dillerde olduğu gibi Türk dilinde de gelecek zaman morfemi, istek morfemine dönüşmüştür. Bu bağlamda Eski Uygurca metinlerden itibaren -gAy gelecek zaman eki, aynı zamanda istek ekine dönüşmüş; tarihsel Türk dili alanlarının ortak istek eki hâline gelmiştir. Dolayısıyla yukarıdaki şahıslara göre değişkenlik gösteren morfemlerin yanı sıra, tarihsel Türk dili alanlarında -gAy gelecek zaman eki de istek işlevine sahiptir (-gA(y) > EAT: -(y)A).

1.2. Morfosentaktik İşaretleyiciler

Diller, istek paradigmasını, yukarıda kısaca ifade edilen morfemlerin dışında, dilbiliminin başka yol ve yöntemleri ile de yerine getirmiştir. Bu yöntemlerden biri de başka işlevler ile yüklü kimi morfemlerin anlam alanına uygun bazı sözcüklerle bir araya getirilerek ortaya çıkan morfosentaktik istek ifadesidir. Bu çerçevede konuşurun durumuna göre, pragmatik bakış açısıyla, istek ifadesini morfosentaktik işaretleyiciler ile oluşturmak mümkün olmuştur. Buna göre herhangi bir morfem ile herhangi bir fiilin meydana getirdiği analitik yapı ile ortaya çıkan morfosentaktik istek ifadesinin, tarihsel Türk dilinin belli alanlarında kullanıldığı görülmektedir.

Mesela Eski Oğuz Türkçesinde -(y)AsI sıfat-fiil ekinin, Orta-Asya Türk edebi lehçelerinde ise -gU sıfat-fiil ekinin *kel-* fiili ile meydana getirdiği -(y)AsI *gel-* / -gU *gel-* analitik yapısı, Türk dilinin istek yapılarından (Ercilasun 2006: 636-641). Mesela *tuy-* (*duy-*) fiili, morfolojik olarak *tuyayın* / *duyayım* şeklinde istek ifadesine bürünürken, aynı zamanda *duyasım geldi* ya da *tuygum kelti* şekillerinde analitik istek ifadesine de sahiptir. Bu iki şekil arasında semantik bakımdan herhangi bir fark yoktur. İstek şekillerinin bu şekilde farklılaşması ise, konuşurun eyleminin hangi durumda, hangi şartlarda gerçekleştiği ile, diğer bir ifadeyle pragmatik bakış açısı ile belirlenmiştir.

1.3. Semantik Çıkarımlar (İstek Kipliği)

Herhangi bir işaretleyiciye sahip olmayan; buna karşılık semantik olarak istek ifade eden durumlar da söz konusudur. Pragmatik bakış açısının sonucu olarak genellikle "kiplik" terimi ile ifade edilen bu tür isteme anlam alanı, diğer dillerde olduğu gibi Türk dilinde de çeşitli şekillerde ifade edilmiştir.

Kip morfoloji, kiplik ise semantik ile ilgilidir. "En temel haliyle kiplik, doğal anlamların dil anlamlarına dönüşümünü" inceler (Aslan Demir 2008: 17). "Kiplik, konuşurun aktardığı bilginin gerçeklik değerine dair yargısını gösteren tahmin, çıkarım, varsayım; gerçekliğine dair delilleri gösteren görsel-işitsel delil, söylenti, genel bilgi, birinci el kişisel tecrübe vb.; koşullarına ve gerçekleşme potansiyeline yönelik beklentilerini gösteren zorunluluk, gönüllülük, istek vb. anlam kategorilerinin ifadesini sağlar." (Aslan Demir 2008: 18). Mesela aşağıdaki örnekte, herhangi bir istek işaretleyicisi olmamakla birlikte, kiplik ya da pragmatik bakış açısıyla istek anlamını görmek mümkündür:

Yahu biraz gülümse bari. Misafirlere karşı beni küçük düşürüyorsun. Yine mi tuttu başımın ağrısı? (Aslan Demir 2008: 130).

Yukarıdaki örnekte geçen "gülümse bari" ifadesi, şekil olarak herhangi bir istek anlamı göstermiyor olsa da, metin bağlamında değerlendirildiği takdirde isteme anlamını ortaya koymaktadır. Buna göre "gülümse bari" ifadesini, "gülümsemeni istiyorum" şeklinde anlayabiliriz. Bu ve benzeri durumlar, Türk dilinde pragmatik isteme anlam alanını ifade etmektedir.

1.4. Leksikolojik İşaretleyiciler

Dillerde istek anlam alanı, aynı zamanda leksikolojik olarak da ifade edilebilmektedir. Fiiller, anlam alanlarına uygun bir şekilde istek paradigmasının birer işaretleyicisine dönüşebilmektedir. Türkiye Türkçesinde *iste-*, *dile-*, *rica et-* gibi fiiller, herhangi bir morfolojik işaretleyiciye ihtiyaç duymaksızın isteme anlamını karşılarlar. Aslan Demir'in (2008: 19) "sözlüksel işaretleyiciler" olarak tanımladığı istek fiilleri, isteme anlam alanının ifade biçimlerindedir. Dillerde bazı sözcükler, cümle içerisinde çeşitli anlamları karşıladığı halde, bazı sözcükler sadece belirli / sınırlandırılmış anlamları ifade ederler. Mesela *yap-* fiili, cümle içerisindeki kullanımına göre değişik anlam seviyelerine sahiptir ve bu bakımdan semantik olarak çeşitlilik gösterir. Buna karşılık *gerek-* fiili sadece "zorunluluk" durumunu belirtir ve bu fiilin kullanıldığı cümleler başka bir anlam seviyesinde olamaz. Bu çerçevede Türk dilinde bazı fiiller de sadece istek anlam alanını işaretlemektedir.

Dillerdeki sözcükler, kavram alanları bakımından incelendiği takdirde çeşitli semantik kategorilere ayrılabilir. Bir taraftan morfolojik işaretleyiciler ya da morfosentaktik işaretleyiciler ile istek paradigmasını karşılayan diller, diğer taraftan sadece "istek, rica" ifade eden fiiller vasıtasıyla da istek paradigmasını ifade edebilmektedirler. Diller, "istek, rica, temenni" gibi ifadeleri çeşitli yollardan ortaya koyabilmektedir.

Dillerde istek paradigmasının çeşitli katmanları olduğunu ifade etmek mümkündür. Herhangi bir şeyi isteme / talep etme eylemini istek paradigması içinde değerlendirebiliriz. Bununla birlikte istek paradigmasında kullanılan fiillerin, hitap edilen kişi / makama göre de çeşitlenmesi söz konusudur. Herhangi birine ya da topluluğa göre ifade edilen istek eylemleri, yaşa göre, makama göre, güce göre daha alt katmanda veya daha üst katmanda bulunanlar söz konusu olduğunda değişmektedir. Bu çerçevede istek paradigmasına "rica" ve arz etme" kavramsal alanlarını da dâhil edebiliriz. Diğer taraftan geleceğe yönelik "beklenti" ve "temenni"lerin de istek paradigması dâhilinde ele alınması gerekir. Bütün bu katmanlar göz önünde bulundurulduğu takdirde, dillerde leksikolojik istek paradigmasının derecelerini şöyle belirlemek mümkündür (Aslan Demir 2008):

- a. İsteme fiilleri
- b. Rica fiilleri
- c. Arz etme fiilleri
- d. Temenni/beklenti fiilleri
- e. Yalvarma fiilleri.

İstek paradigmasının en üst söylemi ise, emir / buyurmadır. Başka bir deyişle emir, isteğin olma / olmama ihtimalinin ortadan kalktığı, istemenin bağlı olduğu eylemde kesinlik ifadesinin olduğu kipliktir. Bu çerçevede emir ifadeleri de istek bağlamında ele alınabilir; ancak istek şekilleri ile emir şekilleri arasında büyük farklılıklar vardır. Bununla birlikte emir ile istek kavram alanlarının birçok bakımdan kesiştiğini de göz önünde bulundurmak gerekir. Belki de bu sebeple dünyadaki dillerin bir kısmında istek ile emir ifadeleri aynı yapılarla karşılanmaktadır. Hatta Eski Türk dilinde istek ve emir

ifadelerinin şahıslara göre değişen aynı eklerle karşılanmış olması, Türklerin de başlangıçta iki paradigma arasında fark gözetmediklerini göstermektedir.

Bugün, istek ile emir ifadelerinin birbirinden ayrı kiplikler olması, emir ifadelerinin istek kategorisi içinde ele alınmasına engeldir. Mesela tarihsel Türk dili alanlarında yaygın olarak kullanılan *yarlıka-* "buyurmak" fiilinin istekten ziyade emir fiili olduğunu söyleyebiliriz. Buna göre, aşağıdaki örneklerde geçen fiillerin kiplik dereceleri birbirinden farklıdır:

- *kagan kuvragka yarlıkadı "Kağan, topluluğa emretti."
- *ol kişi kaganka ötünti "O kişi kağana rica etti."
- *ol bitigni ukmaklarını tiledi "O kitabı anlamalarını temenni etti."
- *ol balıkka barmaknı istedi "O şehre gitmek istedi."
- *ol balıkka barmaknıng umunçı bar turur "O şehre gitmek konusunda umudu vardır."
- *ol balıkka barmakka yalvarur-biz "O şehre gitmek için yalvarırız."

Yukarıdaki cümlelerde geçen *iste-*, *tile-*, *ötün-*, *um-*, *yalvar-* ve *yarlıka-* fiillerinin kiplik dereceleri birbirinden farklıdır. *yarlıka-* fiili, isteğin bir üst derecesi olan ve kesinlik taşıyan emir sözcüğü olduğu için diğerlerinden kolaylıkla ayırt edilebilmektedir. Diğer taraftan *iste-*, *tile-*, *um-*, *yalvar-* ve *ötün-* fiillerinin tamamı istek paradigması içinde ele alınmakla birlikte, bu fiillerin ifade ettikleri anlamlar arasında nüanslar bulunmaktadır. Buna göre *ötün-* fiili "sunmak → arz etmek" anlamında isteğin başka bir katmanını karşılarken *tile-* "beklemek, temenni etmek" anlamı ile yine kesin olmayan bir beklentiyi ifade etmektedir. Diğer taraftan doğrudan isteği karşılayan sözcük olarak ise, *iste-* fiilini gösterebiliriz.

Türk dilinde, herhangi bir metinde, aynı sözdizimsel düzlem içinde farklı istek fiillerinin bir arada kullanıldığına dair çeşitli örnekler vardır. Dolayısıyla birbirinden farklı istek fiillerinin aynı düzlem içinde kullanılmış olması, bu fiillerin ifade ettiği istek anlam alanının çeşitli seviyelere sahip olduğu anlaşılabilir. Mesela *Bodisavat tigin inçe tip ötünti. Bu yirtinçüde kamağ tınlıglar için burkan kutın tüleyü yok çıgay irinç ... yarlıg tınlıglarka asag tusu kılğalı .. çintemeni erdini kolu buşıka keltim tip ötünti* "Prens Bodhisattva şöyle arz etti: Bu dünyadaki bütün canlılara Buddha'nın sonsuz mutluluğunu dileyerek yoksul, mutsuz ve zavallı canlılara yarar sağlayacak çintemeni mücevherini bağış olarak istemeye geldim dedi." (KP XLVIII, 1-5) örneğinde, *tile-*, *kol-* ve *ötün-* fiilleri bir arada kullanılmıştır. Buna göre *ötün-* fiili, Bodisatvanın "öğrencinin", Buddhaya "dini lidere" karşı isteğini "arz etmek" anlamıyla ifade ederken, *kol-*, herhangi bir nesnenin isteğinde, *tile-* ise, "beklemek, istemek" anlam seviyesindedir.

Yukarıdaki tespitler doğrultusunda, Türk dilinde, leksikolojik istek anlam alanının seviyelerini aşağıdaki gibi tasnif edebiliriz:

- İsteme fiilleri
- Rica / Arz etme fiilleri
- Temenni / Beklenti fiilleri
- Yalvarma fiilleri

2. İstek Fiili Olarak *kol-* Fiili

Türk dilinin özellikle Eski Türkçe döneminde en fazla kullanılan istek anlam alanına ait fiillerin başında *kol-* fiili gelir (EDPT 616b). Tarihsel Türk dili alanlarında *kol-* fiili, "herhangi bir şeyi istemek" anlamındadır. Dolayısıyla kendisinden önceki sözcük genellikle cümlenin nesnesi durumundadır.

Türk runik harfli yazıtlarda bulunmayan *kol-* fiili, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde genellikle *kut* "saadet", *kşanti* "tövbe", *birt* "vergi" gibi soyut isimleri isteme anlam alanında kendisini göstermektedir. Eski Uygur Türkçesi metinleri ile birlikte kullanılan *kol-* fiilinin, Oğuz Türkçesi hariç bütün tarihsel çevrelerde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede *kol-* fiili, Uygur, Karahanlı, Harezm, Çağatay ve Kıpçak dil alanlarında tanıklanabilmektedir (Clauson 1972: 616). Tarihsel Türk dili metinlerinde fiilin çeşitli eklerle genişlemiş şekillerine de rastlanmaktadır. *Kol-* fiili ile aynı anlam ve işleve sahip olan *kolt-* da bunlardan biridir ve muhtemelen fiilin ettirgenlik eki almış şeklidir (<*kol-t-*: Clauson 1972: 616).

Tarihsel Türk dilinde ilk defa *Irk Bitig'* de *kut kol-* "mutluluk / saadet istemek" (IB 47) şeklinde geçen *kol-* fiili, Maniheist metinlerde dinî kavram / terimlerle birlikte kullanılmıştır. Buna göre Maniheist metinlerde, *suyumuznu yazukumuznu boşunu kolmak kergek erti* "Günahlarımızı terk etmek (adına) istekli olmak gerekirdi." (Huast 263-265); *tegzinti buşı koltu* "Dolaştı (ve) sadaka istedi." (M I, 32); *kut kolur biz* "Saadet isteriz." (TT III, 172), *kıv kolur biz* "Saadet isteriz." (TT III, 173) gibi örneklerde dinî kavram alanı içinde kullanılmıştır.

kol- fiili, Budist Uygur metinlerinde de dinî terminoloji çerçevesinde "bir şeyi istemek" anlamına sahiptir. Diğer taraftan, aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere, çeşitli fiilimsi eklerine sahip olan daha karmaşık cümlelerde *kol-* fiili, fiilimsi eklerinden sonra gelen bir isim ile birlikte kullanılmıştır. O halde tarihsel Türk dili alanlarında *kol-* fiili, herhangi bir söz öbeğine bağlı olmaktan ziyade tek bir isme bağlı olarak kullanılmıştır. Mesela, *öñre üdüñ şakimun burkan nomınta açiti atlıg toyın ertıñiz .. inçe tip kut koltuñuz* "Daha önce Şakimuni Buddha'nın öğretilerinde Açiti adlı bir öğrenci idiniz. (O zaman) şöyle saadet istediniz." (Maitr. 45, 5) örneğinde, *öñre üdüñ şakimun burkan nomınta açiti atlıg toyın ertıñiz .. inçe tip* şeklindeki iç içe girişik cümle yapısından sonra, *kut koltuñuz* ana fiili daha bağımsız bir yapı olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de *kol-* fiili, genellikle tek bir nesne / isimdeki istek anlam alanını karşılamaktadır.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *kol-* istek fiilinin tanıklandığı örneklerden bazıları şunlardır:

takı saña buşı tavar kergek erser badari bramannañ eviñe barıp buşı kolgil "Ayrıca sana mal-mülk gerekli ise, Padari Budanın evine gidip sadaka iste." (Maitr. 10, 6); *kim kayu tıñlıg kişi et'özinte erken yok kurug irt birt aşıp üstep ödsüz kulusuz tartıp isip irt birt kolsarlar* "Hangi canlı kişi görünümünde iken olmayan vergiyi artırıp zamansız çekip alıp vergi isteseler ..." (Maitr. 82, 7); *ol edgü kü at tört buluñda yadultı küniñe kolguçılar üzülmedi takı adın ağılık koltu* "Bu iyi, şanlı ad dört bir yana yayıldı. Günlerce dilencilerin ardı arkası kesilmedi. (Prens) yeniden başka hazineler istedi." (KP VII, 4); *inçe tip kut koltu* "Şöyle söyleyip kut istedi." (KP LI, 2) vb. gibi.

Aşağıdaki Budist Uygur metninde *kol-* istek fiilinin, *ötün-* fiili ile birlikte kullanıldığı dikkati çekmektedir. Aynı bağlam içinde, aynı anlam düzeyinde *kol-* ve *ötün-* fiillerinin bir arada kullanılmış olması, fiillerin ifade ettikleri istek anlam alanlarının farklı olabileceğini düşündürmektedir. Dolayısıyla aşağıda verilen cümledeki *kşanti kolu ötünür biz* ibaresinde, *kol-* fiili "istemek, talep etmek" anlamında belli bir isteği ifade ederken, bu isteğin karşısında bulunan daha yüce ve saygın kişiye iletilmesi "arz etmek" anlamındaki *ötün-* fiili ile ayrıca belirtilmiştir. Benzer bir durum, yine Budist çevreye ait aşağıdaki örnekte de söz konusudur:

bodisavat tigin inçe tip ötüñti. Bu yirtinçüde kamağ tıñlıklar üçün burkan kutın tileyü yok çığay irinç ... yarlıg tıñlıglarka asag tusu kılğalı .. çintemeni erdini kolu

buşka keltim tip ötünti “Prens Bodhisattva şöyle arz etti: Bu dünyadaki bütün canlılara Buddha'nın sonsuz mutluluğunu dileyerek yoksul, mutsuz ve zavallı canlılara yarar sağlayacak çintemeni mücevherini bağış olarak istemeye geldim dedi.” (KP XLVIII, 1-5).

Yukarıdaki örnekte, *çintemeni erdini kolu buşka keltim tip ötünti* öbeğinde, mücevher istemek eylemi, karşılıkine *ötün-* "arz etmek" fiili ile iletilmiştir. İstemeyi eyleyen, eylemden etkilenene doğrudan “*mücevher istiyorum*” dememiş, bu eylemi başka istek katmanında yer alan “*rica*” fiili ile ifade etmiştir.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *kol-* fiili ifade edilen istek anlamı, 2. ve 3. şahıslara ait zaman ve kip şekillerine sahip olmakla birlikte, 1. şahıslar için örneklerine rastlanmamaktadır. Mesela Budist Türkçe metinlerinden olan Maitrisimit'e ait, *yam işin işledimiz .. yoksuz savlar sözlep ertürdümüz .. amtı ol yazuklarımızı kşanti kolu ötüür biz* “Kötü davranışlarda bulduk .. aslı olmayan sözler sarf ettik .. şimdi o günahlarımızdan tövbe talep ederek arz ederiz.” (Maitr. 65, 9-12) örneğinde, sıralı cümlelerin tamamı çokluk 1. şahsa aitken, yine *kol-* fiilinin bağlı olduğu *ötün-* yüklemi aynı şahsa aitken *kol-* fiili aynı şahıs ile işaretlenmemiştir. Dolayısıyla *kol-* fiilinin 1. şahıslar için kullanımı söz konusu değildir. Bunun sebeplerinden biri, isteme anlam alanının ancak eşit ya da daha alt katmanda bulunan kişiler için söz konusu olabileceğidir. Bu bakımdan *kol-* fiili ile ifade edilen istek ifadesi, şayet daha üst katmanda bulunan birinden isteniyorsa, o zaman *kol-* fiili bir zarf-fiil ekiyle doğrudan *ötün-* fiiline bağlanmıştır. Nitekim Budist Uygur Türkçesine ait *kangı kan ol ilig kan kızın edgü ögli tiginke kolmuş erti* “Babası han o kral hanın kızını iyi düşünceli prene istemişti.” (KP LXIV, 5) örneğinde isteme eylemini gerçekleştiren ile istemede bulunanın aynı / eşit seviyede bulunması, *kol-* fiilinin doğrudan yüklem olmasına imkân vermiş; “*rica etmek*” ya da “*yalvarmak*” istek anlam alanına ait başka bir fiilin kullanılmasına gerek kalmamıştır.

İstek anlam alanı içerisinde eyleyen-eylenen arasındaki ilişkiyi ifade eden *kol-* fiilinin, aynı zamanda eyleyenin daha üst katmanda, eylenenin ise daha alt katmanda olduğu durumlarda daha fazla tercih edildiği görülmektedir. Başka bir ifadeyle, istek anlam alanı içerisinde, yukarıdan aşağıya doğru yönelen istek ifadeleri için *kol-* fiilinin kullanıldığı söylenebilir. Mesela Eski Uygur Türkçesine ait aşağıdaki örnekte *kut kol-ibaresi*, eyleyen *teñrim*'in (haşmetlim), eylenen *tnlıg oğlanları*'na (insanlara) yönelttiği bir istek ifadesidir:

ançulayu ok men yme kurtulmak küşüslüg teñrim kamağ tnlıg oğlanları birle ol antag yöleştürgülüksüz üstünki yig tözgerinçsiz edgüleriğ egsüksüz tükel bütürgeli udaçı bolayın tip munçulayu yañın kılmiş buyan edgü kılınçların evire kut kolmiş kergek “Bu şekilde ben de kurtulmak istekli (olarak), efendim, bütün canlılar ile, öylesi karşılaştırılmaz, üstün, mükemmel, benzersiz derecedeki iyilikleri eksiksiz tüketesiye bitirebilecek olayım diyerek bu şekilde işlemiş olduğu iyi davranışlarını çevirerek mutluluk dilemiş olsa gerek.” (AY III, 24b-25a).

İlk İslami Türkçe metinlerinden KB'de *kol-* fiili, bir taraftan -mA olumsuzluk ekiyle birlikte olumsuz anlam ile, diğer taraftan yine aynı kökten gelen *koltgu* ismiyle birlikte ikileme oluşturarak kullanılmıştır: *yakınlık kılı tursu tise özün / bulup koltgu kolma bolu bir sözün* (KB 4275). Dünyadaki değer dillerde olduğu gibi Türk dilinde de genellikle olumlu olan istek fiillerinin, KB'deki bu örnekte olumsuzluk ekini almış olması, tarihsel Türk dili alanlarında pek karşılaşılan bir durum değildir.

Yukarıdaki örneklerde istek anlam alanını karşılayan *kol-* fiilinin, tarihsel Türk dili alanlarına ait metinlerde -(X)n-, -(X)ş- ve -tUr- çatı ekleriyle birlikte genişlemiş müstakları da görülür:

2.1. *kolun-* (<*kol-u-n-*>) “kendisi için bir şey istemek”

kol- fiilinin dönüşlülük eki ile genişlemiş şekli olan *kolun-* (EDPT 623b), sadece DLT’te bir örnekte geçmektedir. Eserde, *er ney kolundu* “Kişi, (kendisi için) bir şey istedi.” (DLT II, 156) örneğinde geçmektedir. Bu örnekte geçen *kolundu* çekimli hali, esasında istek fiillerinin kullanılışı bakımından aykırı bir durum sergilemektedir. Çünkü kök / gövde halindeki istek fiilleri, zaten konuşurun bir dileğini / isteğini ifade etmektedir ve bu bakımdan ayrıca dönüşlülük eki almaya ihtiyaç duymaz. Bu çerçevede konuşur, *er ney koltu* şeklinde ifade etmiş olsaydı, istek fiilinin tarihsel Türk dili alanındaki yaygın şekli ile hareket etmiş olurdu. Örneğin geçtiği DLT’te benzer cümlelerin aynı zamanda sadece *kol-* fiili ile de ifade edildiğini, hatta bu şeklin daha yaygın olduğunu da göz önünde bulundurarak, Kaşgarlı’nın şahit olduğu bir tanığı, belki de, sık rastlanmayan bir durum olsa da, eserine dâhil ettiğini göstermektedir.

2.2. *koluş-* (<*kol-u-ş-*>) “karşılıklı/birlikte istemek”

Tarihsel Türk dili alanlarında yaygın olmayan; buna karşılık İslami Türkçe metinlerden DLT’te sadece bir yerde geçen *koluş-* fiili, *kol-* istek fiilinin -(X)ş- işteşlik / birliktelik ekiyle genişlemiş şeklidir (EDPT 625a). DLT’te, *olar ikki kız koluşdı* “Onlar evlenmek için kız istediler.” (DLT II, 109) örneğinde tanıklanan *koluş-* fiili, istek anlam alanına ait birden fazla öznesi olan bir fiilin, birliktelik ifadesi katılarak da kullanılabilmesine işaret etmektedir.

2.3. *koltur-* (<*kol-tur-*>) “(birisinden bir şey) istemek”

kol- fiilinin ettirgenlik şekli olan *koltur-* fiili (EDPT 620a), sadece DLT’te, *ol mendin ney kolturdu* “O, benden eşya istetti.” (DLT II, 191) örneğinde geçmektedir. Tarihsel Türk dili metinlerinde *kol-* fiilinin ettirgenlik ifadesi yaygın olmamakla birlikte, tek başına tanıklanamasa da, *koltguçu/koltgu* gibi sözcüklerin de, -(X)t-ettirgenlik ekiyle genişlemiş olabileceği ifade edilebilir. Buna göre, genellikle konuşurun eylemi olan istek fiilinin, ettirgenlik ekiyle birlikte, konuşurun dışındaki şahıs için de söz konusu olabileceği görülmektedir.

2.4. *koltgu* (<*kolt-gu*>) “istek”

Tarihsel Türk dilinin bütün alanlarında olmasa bile, ilk İslami Türkçe metinlerden KB’de *kolt-* fiilinin -gU sıfat-fiil ekiyle isimleşmiş ve sonra da kalıplaşmış *koltgu* “istek” sözcüğüne de rastlanmaktadır. KB’de tanıklanan *koltgu* ismine ait aşağıdaki iki örnek, sözcüğün olumsuz şekliyle geçmektedir:

yakınlık kılı tursu tise özün / bulıp koltgu kolma bolu bir sözün “İnsanların sana her vakit yakınlık göstermelerini istersen, onlardan hiçbir istekte bulunma ve onların suyuna git.” (KB 4275); *közi tok kerek hem özi umdusuz / bağırsak kerek çın özi koltgusuz* “Kâtibin gözü tok olmalı ve tamahkâr olmamalıdır; doğru, içten bağlı ve gönlü gani olmalıdır.” (KB 2721).

KB’e ait yukarıdaki örneklerden *koltgu kolma* söz öbeği, istek anlam alanına ait, aynı kökten meydana gelmiş iki sözcüğün ikileme oluşturmak suretiyle birlikte kullanılabilirdiğini göstermektedir.

2.5. *kol(t)guçu* (<*kol-t-guçu*>) “dilenci”

Türk dilinin tarihsel dönemlerinde *kol(un)-/kolt-* fiilinin -gU/-gUçI birleşik eki ile birlikte isimleşerek yine istek anlam alanına ait belli bir ismi karşıladığı da görülmektedir. Bu çerçevede “dilemek, istemek” anlamlı *kol(t)-* fiilinden -gUçI ekiyle ortaya çıkan *kol(t)guçu* ismi, “dileyen, isteyen, talep eden” anlamından daha özel bir

anlam olan “dilenci” anlamını karşılamıştır. Dolayısıyla *kol-* fiili ile *kolguç* ismi, aynı anlam alanına aittir ve ismin ifade ettiği anlam, fiil kökü ile ilgilidir.

Türk runik harfli yazıtlarda tanıklanamayan “isteyen / talep eden, dilenci” anlamındaki sözcük, Uygur Türkçesi metinlerinde *kolguç* ve *koltguç* şekillerinde geçmektedir. Mesela erken dönem Budist Uygur metinlerinden KP’de sözcük, *ol edgü kü at tört bulunđa yadıltı küninge kolguçılar üzülmedi takı adın aklık koltı* “Bu iyi, şanlı ad dört dört bir yana yayıldı. Günlerce dilencilerin ardı arkası kesilmedi. (Prens) yeniden başka hazineler istedi.” (KP VII, 4) örneğinde *kolguç* şeklindeyken, *ol ulušta neçe irinç yarlıg koltguçılar bar erser alku anta kuvradı* “O ülkede nice zavallı ve acınacak dilenci varsa, hepsi oraya toplandılar.” (KP LXXII, 1) ve *anta ötrükiye koltguçılar kesler bulmaz erti ... koltguçılar yıglayu barsar tiğın yime ıglayu kalır erti* “Bundan biraz sonra dilenciler geldiği zaman (prens) hazinelerini bulamıyordu. Dilenciler, bağış alamayınca ağlayarak gidiyorlardı.” (KP X, 5) örneklerinde *koltguç* olarak yazılmıştır. *kolt-* fiilinin, *kol-* fiili ile ilgili olduğu ve *-d-* pekiştirme ekiyle genişlemiş olduğu ifade edilebilir (Tolkun 2007). Dolayısıyla ilk İslami Türkçe metinlerde *kol-* ile *kolt-* arasında fark gözetilmediğini, bu iki fiilin aynı istek anlam alanına ait olduğunu söyleyebiliriz.

Budist Uygur Türkçesinin erken tarihli metinlerinden olan *Maitr.*’de de sözcük *koltguç* şeklinde geçmektedir. Mesela, *kamağ ağılıkımtaki ed tavarımın buşıçı koltguç dıntarlar iltidiler* “Bütün hazinemdeki malı/mülkü dilenci dindarlar taşıdılar.” (Maitr. 12, 47) örneğinde, *koltguç* sözcüğünün Çince’den ödünçlenmiş olan *buşı* sözcüğü ile eş anlamda kullanılmış olması da ayrıca dikkati çekmektedir. “sadaka” anlamına gelen ve Budist terminolojinin önemli sözcüklerinden olan *buşı* isminin Türkçe +çI ekiyle genişlemiş şekli olan *buşıçı* sözcüğü “sadaka alan” anlamındadır ve bu çerçevede *koltguç* “dilenci” sözcüğü ile bir arada kullanılabilmiştir. O hâlde Türk dilinin ödünçlenmiş bir sözcüğü ek ile genişletmek suretiyle istek anlam alanına ait bir sözcük olarak kullanabildiğini ifade etmek mümkündür.

Yukarıdaki örnekte *buşıçı koltguç* şeklinde ikileme halinde kullanılmış olan söz öbeğinin, yine Budist Uygur Türkçesi metinlerinde başka biçimler aldığı görülmektedir. Mesela, *irinç çığay buşıçı kolunguçı tınlıglar* “sefil, yoksul ve dilenci canlılar” (U III, 10, 4-5) örneğinde *buşıçı* sözcüğü bu defa *kolunguçı* sözcüğü ile eş anlamlı bir kullanılışa sahiptir. *Kolguç* / *koltguç* yerine *kolunguçı* sözcüğünün kullanılmış olmasını, sözcüklerin farklı eklerle teşkil olunmuş olsa da, aynı anlama geldiklerini göstermektedir. O halde, *kol-* fiili aynı zamanda *-(X)n-* dönüşlülük ekiyle genişledikten sonra dahi *-gUçI* ile isimleşebilmiştir (Clouston 1972: 624).

Türk dilinde ilk defa Uygur Türkçesi metinlerinde tanık olunan *kolguç* / *koltguç* sözcüğü, İslami çevrenin ilk eserlerinden KB’de de /t’li biçimiyle geçmektedir. KB’e ait aşağıdaki örneklerde *koltguç* sözcüğü, Uygur Türkçesindeki örneklerinin aksine olumsuzlaştırılmış bir anlam ile kullanılmıştır. Mesela sözcük, *buz-* fiili ve *suk er* söz öbeği ile bir arada kullanılmış, belki de, “isteyen, talep eden” anlamından “sefil” anlam alanına yönelmiştir:

oyunka awınsa ajun tutguç / ilin buzdı boldı özi koltguç “Dünyaya sahip olan vaktini kumara verirse, memleketini bozar ve kendisi de muhtaç duruma düşer.” (KB 2093); *suk er umduç ol yawuz umduç / kişi umduçısı atı koltguç* “Haris kimse tamahkâr olur, tamahkârlık fenadır; tamahkâr insanlara dilenci derler.” (KB 2613).

Sonuç

İstek paradigmasının modern Türk dilinin birçok lehçesinde var olan morfolojik, morfosentaktik ve leksikolojik işaretleyicilerinin, Türk dilinin ilk metinlerinde de

varlığı dikkati çekmektedir. Türk dilinin daha erken tarihli metinlerinden itibaren istek paradigmasının çeşitli işaretleyicilere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu işaretleyicilerden biri olan leksikolojik istek işaretleyicileri de modern Türk yazı dillerinde olduğu gibi çeşitlilik göstermektedir. Leksikolojik istek seviyesinin ilk basamağı olarak kabul edilebilecek “isteme fiilleri” içinde *kol-* fiilinin de ayrı bir yeri vardır. Eski Uygurca metinlerde çeşitli isimlerle birleşerek dinî terminolojinin ögesine dönüşen *kol-* fiilinin tarihsel Türk dilinin *tile-*, *izde-* (> iste-) fiilleriyle birlikte aynı seviyede olduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte başta Eski Uygurca olmak üzere Eski Türkçede asıl isteme fiilinin *kol-* olduğu, *tile-* fiilinin ise daha çok “bir şeyi beklemek, ummak” anlamını işaretlediği görülmektedir. Diğer taraftan *kol-* fiilinin Eski Türk dilinde çeşitli eklerle genişleyerek yine isteme anlam alanını işaretleyen isimler ve fiillere kaynaklık ettiği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- ARAT, Reşit Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: TDK Yayınları. (KB)
- ASLAN DEMİR, Sema (2008). *Türkçede İsteme Kipliği, Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- ATALAY, Besim (1998), *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi I-IV*, 4. Baskı, Ankara: TDK yay. (DLT)
- BANG, Willi, und Annemarie von GABAİN (1930). *Türkische Turfan-Texte III*, Berlin. (TT III)
- CLAUSON, Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford. (EDPT)
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2006). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I, -Fül- Basıt Çekim*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: Brill Handbook of Oriental Studies,
- HAMİLTON, James (1971). *Manuscripts outgours de Touen-Houang. Le Conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ougoure*, Paris. (KP)
- HAMİLTON, James Russel (1998). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (Çev. Vedat KÖKEN), Ankara: TDK Yayınları.
- KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: TDK yay. (AY)
- LE COQ, Albert von (1911), *Chuastuanift, ein Sündenbekenntnis der manichäischen Audiores*. Gefunden in Turfan (Chinesisch-Turkistan), Berlin. (Huast)
- LE COQ, Albert von (1912). *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, Berlin. (MI)
- MÜLLER, Friedrich Wilhelm Karl, (1920). *Uigurica III*, Uigurische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII), APAW, Berlin. (U III)
- ORKUN, Hüseyin Namık (1994), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yay. (IB).
- TEKİN, Şinasi, (1980). *Maitrisimit Nom Bitig, Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule*. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer und lücklaufiger Index, Berliner Turfantexte IX, Berlin 1980. (Maitr.)
- TOLKUN, Selahittin (2007), “Eski Türkçedeki -d- Pekiştirme Ekinin Özbekçe ve Türkiye Türkçesinde İzleri”, *İlmî Araştırmalar, Dil, Edebiyat Tarih İncelemeleri*, Sayı 23, İstanbul.